

ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯН БЕССАРАБІЇ У СФЕРІ ОСВІТИ (остання третина XIX — початок XX ст.)

Досліджується місце і значення благодійної діяльності дворянства Бессарабії у розвитку системи освіти в регіоні, аналізуються її основні форми та методи в останній третині XIX — на початку XX ст.

Исследуется место и значение благотворительной деятельности дворянства Бессарабии в развитии системы образования в регионе, анализируются ее основные формы и методы в последней трети XIX — в начале XX вв.

The place and value of charities of Bessarabia's nobility in education system development in the region is investigated, the basic forms and methods of this activity in last third XIX — beginning XX centuries are analyzed.

Зміни в соціальному та економічному житті Росії в XIX ст., потреба у грамотних і досвідчених спеціалістах та службовцях зумовили зростання зокрема ролі дворянської спільноти в освітній сфері. Після приєднання Бессарабії до Російської імперії питання, пов'язані з розвитком останньої в краї, набули особливої актуальності в діяльності місцевої еліти. Дбаючи про поширення освіти серед різних верств населення, частина бессарабських дворян зробила помітний внесок у її розвиток. Він був досить суттєвим і потребує належного та ґрунтовного вивчення.

Перші наукові праці, присвячені діяльності дворян в освітній сфері, з'явилися ще наприкінці XIX — на початку XX ст. В них міститься значний фактичний матеріал у котрому розглядаються найзначніші благодійні справи представників цієї верстви. Однак добродчинна діяльність останніх у Бессарабії в той період спеціально не досліджувалася. Тому на порядок денний постало розв'язання низки проблем пов'язаних із нею.

Заслуговує на увагу зокрема праця П. Власова¹, в якій автор розглянув участь дворянства Російської імперії у вирішенні гострих соціальних проблем, проаналізував благодійну діяльність останнього, спрямовану на задоволення потреб широких кіл суспільства, виділив різні форми добродчинності, зокрема заснування ним навчальних закладів.

Серед досліджень молдавських учених варто назвати працю, виконану під керівництвом І. Скурту, в якій простежено історію благодійності в Бессарабії, проаналізовано розвиток благодійних інституцій у багатьох містах губернії, на конкретних прикладах показано, що дворяни брали активну участь у відповідній діяльності².

Сучасні українські історики, теж вивчали різні аспекти теми благодійності. Це — І. Гребцова³, О. Донік⁴, А. Нудненко⁵, Р. Шувалов⁶. Вони розглянули становлення й функціонування мережі добродійних інституцій в Україні на початку ХХ ст. та в роки Першої світової війни переважно на регіональному рівні. Важливе значення для вивчення зазначеної проблеми мали також дисертаційні дослідження Т. Ніколаєвої та І. Суворцева⁷.

Однак слід констатувати, що на сьогодні у вітчизняній історичній науці немає спеціальної узагальнюючої праці, присвяченої історії добродійної і діяльності галузі освіти дворян Бессарабської губернії в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст. Питання ролі та місця їх ініціатив у згаданій сфері в регіоні залишаються досі ще недостатньо вивченими. Тому ґрунтовна розробка цієї проблеми є одним із завдань сучасної української історичної науки.

Вже в першій половині ХІХ ст. для сприяння розвитку освіти в краї у 1831 р. розпочала роботу публічна бібліотека у Кишиневі, хоча її офіційне відкриття відбулося лише у 1832 р. Спочатку книжковий фонд останньої становив 2 880 примірників, а до кінця ХІХ ст. не без допомоги місцевих дворян-добродійників нараховував уже близько 15 000 книжок⁸.

12 вересня 1833 р. у Кишиневі урочисто було відкрито І-а класичну чоловічу гімназію, з 1835 р. при ній діяли благодійний пансіон із 30 стипендіями для дворянських дітей і спеціальна школа для дітей канцелярських службовців. Почесними попечителями закладу були губернатор та губернський предводитель дворянства. До їх обов'язків, крім безпосереднього керівництва радою гімназії, входили надання матеріальної допомоги закладу, поповнення фондів його бібліотеки тощо.

Паралельно з гімназіями й училищами в Бессарабії у першій половині ХІХ ст. відкривалися приватні навчальні заклади — пансіони і школи, в яких одержували освіту переважно діти дворян⁹. До 1836 р. у регіоні нараховувалося 5–6 останніх у котрих навчалися до 150 дітей.

На подальший розвиток економічних, соціальних і політичних інституцій в імперії протягом другої половини ХІХ ст. значною мірою впливав загальний низький освітній рівень населення, який у Бессарабії був нижчим порівняно з європейською частиною Росії, а також відсутність чіткої державної підготовки фахівців відповідно до вимог часу. Існуюча мережа відповідних закладів нездатна була задовольнити потреби народного господарства в освічених кадрах, а держава не могла самостійно впоратися з посталою проблемою. Мізерні кошти, котрі виділяв уряд на цю справу, у декілька разів були меншими від сум, що асигнувалися в той час країнами Західної Європи. Зокрема в Англії на освіту виділялося 10%, у Франції — 6,4%, Пруссії — 6%, у той час як у Російській імперії — всього 2% від загальної суми державного бюджету¹⁰.

За таких умов з останньої третини ХІХ ст. до справи розвитку освіти в країні долучилися інтелігенція, наукові й технічні товариства, представницькі об'єднання купців і промисловців та окремі заможні громадяни. Дворяни не менше від інших суспільних верств відчували потребу у грамотних і мислячих працівниках. Їх громадська просвітницька ініціатива розвивалася в різних формах —

від організації нових навчальних закладів до грошових пожертв на цю справу й інших видів добродійності.

Дворяни здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, віддаючи певний відсоток на них із власних прибутків. Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тим, що під час заснування навчального закладу заможний громадянин, як правило, й надалі, будучи меценатом останнього, піклувався про його благоустрій та функціонування.

Вжиті у галузі початкової освіти заходи з боку держави, земських і міських органів самоврядування, церкви, громадських об'єднань й окремих осіб, серед котрих були і дворяни, сприяли тому, що вже до кінця XIX ст. кількість громадян, які вміли писати та читати, значно зростає. Проте потреба в нових освітніх закладах різних рівнів і спеціалізації зберігалася. За даними Кишинівської єпархії, у 1891–1892 навчальному році в Бессарабії нараховувалося 847 шкіл, у 1896–1897 — 1892. Чисельність учнів за той час зростає з 47 706 до 66 844 осіб. Проте лише 37% дітей відповідного віку відвідували школи. В Акерманському й Ізмаїльському повітах цей показник був значно вищим і досягав відповідно 70% та 46%¹¹.

Основним типом навчальних закладів у регіоні в другій половині XIX ст. були міські училища, котрі засновувались у першу чергу місцевими органами самоврядування, становими громадами, а також окремими добродійцями. За новим статутом гімназій і прогімназій від 30 липня 1871 р., середню освіту можна було отримати в класичній чоловічій гімназії. Так, у Кишиневі дворянин Є. Димитріу відкрив відповідний заклад, при якому пізніше почав працювати пансіон. Пізніше в місті були засновані реальні училища за рахунок коштів О. Крупенського¹². У 1873–1874 рр. дворянин Є. Ришкан-Дерожинський асигнував великі суми на спорудження й утримання реального училища в Кишиневі. З моменту заснування він став почесним попечителем цього навчального закладу.

Завдяки щедрій фінансовій підтримці дворян збільшилася чисельність чоловічих і жіночих гімназій в Ізмаїлі та Акермані, котрі на початку XX ст. були реорганізовані у класичні. Функціонувало також за їх кошти Болградське центральне училище, реорганізоване у 1881–1885 рр. у гімназію. Аналогічні навчальні заклади працювали також у містах Південної Бессарабії. Так, у 1890 р. діяло шість народних училищ в Ізмаїлі, Кілії й Рені.

Значну увагу розвитку освіти приділяв відомий громадський діяч Д. Карчевський. У 1886 р. він пожертвував 12 тис. руб. на спорудження приміщення семикласного училища в Кишиневі. Ще один мешканець цього міста П. Скородинський на власні кошти заснував аналогічний заклад свого імені. Він був розрахований на 400 учнів, згодом перейшов у відання органів міського самоуправління. У 1902 р. у Кишиневі також були відкриті жіночі училища за рахунок коштів М. Фідлер-Сирбу і приватне чоловіче на пожертвування Н. Золотухіна¹³.

Гімназії мали статус середніх освітніх закладів, учні котрих після закінчення курсу навчання мали право без іспитів вступати до університетів й інших ВНЗ.

Створювалися також прогімназії з чотирирічним та шестирічним курсом навчання. Проте плата за нього була одним із головних чинників, що обмежував отримання ґрунтовної освіти широкими верствами населення.

Після затвердження 30 травня 1858 р. «Положення про жіночі училища» бере початок і середня відповідна освіта у регіоні. На основі положення 1870 р. вони мали право реорганізуватися в прогімназії та гімназії. Ці середні навчальні заклади були, як правило, громадськими або приватними. З кожним пореформеним десятиліттям потреба у жіночій освіті невпинно зростала. В липні 1858 р. у Кишиневі зокрема було відкрито відповідне училище на кошти графині М. Наговської.

З ініціативи місцевої думи в Бельцях, 1904 р. було відкрито жіночу чотирикласну прогімназію. Через чверть століття завдяки пожертвуванням Марандич Геншке її було перетворено у гімназію. В Кишиневі на початку ХХ ст. на кошти дворянина Р. Доливо-Добровольського було відкрито жіночу гімназію для дівчат з багатодітних купецьких і міщанських родин та сиріт. Фундатор побудував розкішний мурований особняк (за 90 тис. руб.) і надав близько 200 тис. останніх на його утримання. У цьому закладі постійно навчалися до півсотні дівчат віком від 7 до 17 років¹⁴.

У Бендерах та Бельцях з 1870 р. виконувала обов'язки почесного опікуна жіночих прогімназій О. Катаржі, яка була відома у Бессарабії як засновниця «Общества пособия нуждающимся в образовании». «Відомому добродійникові», як часто називали її чоловіка за опікування ним багатьох навчальних закладів у Кишиневі, завдячувала своїм існуванням чоловіча прогімназія, котра в лютому 1884 р. була перетворена на гімназію.

Розвиток промисловості й торгівлі, активне залізничне будівництво, проникнення капіталізму у сільське господарство в останній третині ХІХ ст. — на початку ХХ ст. вимагали від працівників високого рівня загальних і професійних знань, що зумовлювало створення професійно-технічних шкіл та училищ і середніх спеціальних комерційних та технічних навчальних закладів. Поряд із гімназіями, за статутом 1872 р., були організовані реальні училища, в яких перевага віддавалася вивченню іноземних мов і предметів природничого циклу. Тут молодь набувала знань, необхідних для подальшого отримання технічної й комерційної освіти. Реальні училища мали шість основних класів, а в сьомому — здійснювалася підготовка учнів до навчання у вищих спеціальних навчальних закладах для вступу до університетів із загальним, фізико-технічним або хіміко-технологічним та комерційним відділеннями.

Професійне навчання у Бессарабії бере свій початок з 1842 р., коли в Кишиневі було відкрито училище садівництва. У 1872 р. в місті при металургійному заводі організували Олександрівську ремісничу школу. При Акерманському заводі виноградарства у 1881р. створили відповідні курси, а на базі підприємства відкрито аналогічну школу.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. ХІХ ст. уряд ужив ряд заходів щодо розвитку сільськогосподарської освіти. У 1883 р. було прийнято «Положення для нижчих сільськогосподарських шкіл», котре законодавчо регулювало діяль-

ність відповідних навчальних закладів. Його прийняття значною мірою сприяло розвитку сільськогосподарської освіти, оскільки документ надавав право земствам, товариствам і приватним особам відкривати такі школи.

З метою підготовки управлінців для власних маєтків дворянами, зокрема у Бельцях, Сороках, Акермані, Рені й інших містах, було відкрито спеціальні школи, в яких учні отримували знання та навички із сільського господарства і різних ремесел. До цих закладів вступала молодь чоловічої статі всіх станів із 14 років. Такі школи розміщувалися в поміщицьких будинках, а їх учні мешкали у спеціально збудованих гуртожитках.

Поширення системи вищої освіти в Бессарабії припадає на кінець XIX ст. Втім кількісні показники щодо відповідних закладів (ВНЗ) значно відставали від потреб життя й розвинутих країн Заходу. Основу вищої школи у Російській імперії становили державні навчальні заклади. Водночас засновувалися інститути завдяки організаційним заходам наукової громадськості та матеріальним зусиллям широкого кола представників підприємницького прошарку і дворян, на кошти котрих вони нерідко й утримувалися. Держава лише в окремих випадках надавала цим закладам незначні субсидії. Всі ВНЗ, особливо новостворені приватні, та незаможне студентство потребували різноманітної допомоги. Навіть державне фінансування університетів не могло задовольнити всіх їх нагальних потреб. Тому заможні верстви суспільства жертвували кошти на розвиток вищої освіти. Однак у Бессарабії протягом розглядуваного періоду не було створено жодного приватного ВНЗ. Найкращі випускники гімназій і училищ краю для отримання освіти змушені були їхати до Одеси, Києва, Москви й Санкт-Петербурга.

Найпопулярнішим вищим навчальним закладом для дворянської молоді регіону був одеський Рішельєвський ліцей. У 1860 р. губернським дворянським зібранням було запроваджено збір в $\frac{1}{4}$ коп. з десятини на утримання камерального відділення у цьому закладі, де навчалися вихідці з Бессарабії. Однак через незначний контингент бессарабських дітей цього краю кошти були розподілені наступним чином: одна частина їх пішла на підтримку пансіону при Кишинівській гімназії, друга — на допомогу бідним бессарабським студентам у російських університетах.

Одним із вищих навчальних закладів, у котрому мешканці регіону могли отримати освіту, був Новоросійський університет. Він розпочав свою роботу 7 вересня 1865 р., коли 139 студентів уперше приступили до занять. Як зазначали урядові документи того часу, у ВНЗ спочатку було три факультети: історико-філологічний, юридичний та фізико-математичний.

Плата за навчання в університеті становила 40 руб. на рік, що для того часу було досить значною сумою. Це спонукало більшість студентів шукати можливості для отримання державних й іменних стипендій, що дозволяло б продовжити освіту. У Новоросійському ВНЗ існувало кілька десятків їх. Не залишилися осторонь цієї справи бессарабські дворяни, які заснували кілька стипендій.

В січні 1881 р. відбулося затвердження стипендій імені Ф. Крупенського. Останні нараховувалися з відсотків з 12 000 руб., які він пожертвував для двох навчальних закладів — Новоросійського університету та Кишинівської чоловічої гімназії. Розмір стипендії становив для першого 300 руб. на рік, а дві гімназичні — по 150 руб. кожна. Благодійний капітал був недоторканою власністю юридичного факультету Новоросійського ВНЗ, а відтак отримати стипендію могли лише його студенти юридичного факультету, батьки або вихователі котрих служили у судових установах губернії¹⁵.

У 1900 р. уродженкою краю, дворянкою К. Червенводалі, за її духовним заповітом, було встановлено стипендію для студентів-бессарабців Новоросійського університету. Річний розмір останньої з капіталу у 10 000 руб. становив 360 руб. Вона призначалася студентам медичного факультету. Стипендіат мав бути християнського віросповідання, відмінної поведінки і демонструвати гарні успіхи в навчанні¹⁶.

Відповідна громада регіону щорічно витратила більше, ніж 8000 руб. на стипендії й допомогу дітям збіднілих дворян, що навчалися у вищих та середніх навчальних закладах. Так, серед найбільших пожертвувань слід назвати стипендії, засновані протягом 1875–1904 рр. на кошти О. Катаржі на суму в 20 350 руб. У 1884 р. губернським предводителем дворянства, І. Катаржі було асигновано по 3000 руб. щорічної допомоги дітям дворян для отримання належної освіти.

В фондах комунальної установи «Ізмаїльський архів» зберігається багато документів, які підтверджують благодійну діяльність місцевих дворян у справах освіти. Так, наприклад, у 1900 р. земська управа звернулася до їх предводителя в Акерманському повіті В. Навроцького з проханням призначити дві губернські стипендії синам титулярного радника А. Чевдаря і відставного штабс-ротмістра А. Кузнецова, котрі їх «вкрай потребують»¹⁷. У своєму листі студент Київського університету ім. св. Володимира Є. Іванченко (уродженець с. Волонтирівка Акерманського повіту, вихованець 2-ї Кишинівської гімназії) звернувся до акерманського предводителя дворянства з проханням виділити йому стипендію на тій підставі, що після смерті батька у нього не залишилося грошей для закінчення навчання й отримання вищої освіти¹⁸.

На початку ХХ ст. бессарабське дворянське депутатське зібрання виплачувало 10 стипендій для студентів вищих технічних училищ, 35 — для учнів гімназій та 30 — для студентів ВНЗ.

Документи з Національного архіву Республіки Молдова свідчать про те, що дворяни краю надавали допомогу нужденним учням і студентам, намагалися матеріально підтримати місцеву молодь в її прагненнях отримати освіту. Так, 12 січня 1905 р. відбулося зібрання останніх під головуванням виконуючого обов'язки губернського предводителя дворянства Ф. Семиградова. На ньому розглядалося питання про заснування ними стипендій для студентів ВНЗ. Барон О. Стюарт запропонував зокрема збільшити розмір стипендій з 200 до 300 руб. Крім того, на зібранні досить жваво обговорювалося питання про іменування заснованих стипендій. Було кілька пропозицій: назвати їх іменами відомих

бессарабців, героїв оборони Порт-Артура тощо. Однак було прийнято рішення встановити 20 стипендій імені імператора Миколи II в розмірі 300 руб. кожна¹⁹.

Виходячи з положення про них, стипендіатом міг бути лише спадковий дворянин Бессарабської губернії, який успішно закінчив курс у середньому навчальному закладі. Обрати його мало об'єднане зібрання предводителів дворянства та депутатів. Цікаво, що студент міг залишитися на другий рік на тому ж курсі, а його стипендія зберігалася за ним. Однак таким правом він міг скористатися лише один раз під час навчання. Положення наголошувало, що коли хтось із числа колишніх студентів буде мати бажання повернути витрачені на нього гроші, не відмовляти йому у цьому, а на ці кошти треба засновувати нові стипендії.

Дещо пізніше відбувся розподіл останніх. Дві було виділено для студентів, котрі навчалися в Санкт-Петербурзькому університеті, п'ять — у Новоросійському, три — в Київському св. Володимира, дві — в Інституті цивільних інженерів, 3 — у Московському сільськогосподарському ВНЗ, 4 — в Інституті сільського господарства і лісоводства в Ново-Олександрії, 1 — у ВНЗ шляхів сполучення²⁰.

Крім означених 20 стипендій імені Миколи II, дворяни краю встановили й розподілили ще 5 стипендій імені М. Крупенського.

В університетських містах Бессарабії існували добродійні товариства для надання допомоги студентству. Поява цих об'єднань пояснювалася істотними змінами в соціальному складі студентів вищих шкіл. Протягом 60–90-х рр. XIX ст. дворянство регіону взяло активну участь у створенні та утриманні благодійних товариств, діяльність яких була спрямована на культурно-освітній розвиток місцевого населення. Альманах «Бессарабія» називав близько 40 добродійних об'єднань, серед котрих були Товариство допомоги потребуючим освіти, Товариство допомоги учням I-ої гімназії, Товариство допомоги учням II-ої гімназії, Товариство допомоги учням реального училища, Товариство допомоги учням початкових училищ губернії²¹.

Таким чином, у другій половині XIX — на початку XX ст. у краї нечисленний дворянський прошарок разом із представниками інших суспільних груп, насамперед наукової й технічної інтелігенції, поряд із фінансовою підтримкою університетів та їх студентів активно виступив за створення інших навчальних закладів, що було спричинено стрімким розвитком ринкових відносин впровадженням досягнень науки у промисловості, торгівлі, на транспорті й у сільському господарстві, потребою забезпечення цих галузей фахівцями з вищою освітою. В зв'язку з економічною необхідністю і з вимогами ділових та громадських кіл царський уряд змушений був дати дозвіл на заснування нових спеціальних навчальних закладів.

Добродійна діяльність представників бессарабського дворянства наприкінці XIX — на початку XX ст. знайшла своє відображення на сторінках періодичних видань, архівних справ і документів. Виявляючи активну життєву позицію, вони забезпечили собі одне з провідних місць серед інших верств суспільства та у справі благонадійності в сфері освіти. Відкриваючи на свої кошти навчальні

заклади й здійснюючи за ними попечительський нагляд, дворяни сприяли поширенню знань серед різних станів тогочасного суспільства.

¹ *Власов П.В.* Благотворительность и милосердие в России. — Москва, 2001. — 445 с.

² История Бессарабии (от истоков до 1998 года). Координатор: *Иоан Скурту*. Перевод с румынского. — Кишинэу, 2001. — 353 с.

³ *Гребцова И.С.* Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII–60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр — регион). — Одесса, 2006. — 320 с.; *Ее же.* Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX — начало XX ст.). — Одесса, 2009. — 504 с.

⁴ *Донік О.М.* Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.) // Український історичний журнал. — 2005. — №4. — С. 156–159.

⁵ *Нудненко А.И.* Церковно–приходские школы и училища во второй половине XIX — нач. XX вв // Церковная история и культура в возрождении Придунавья: материалы краеведческой научно-практической конференции, 3–5 октября 2001 г. — Измаил, 2002. — 124 с.

⁶ *Шувалов Р.А.* Благотворительная деятельность Г.Г. Маразли // Григорий Григорович Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. — Одесса, 1995. — С. 46–75.

⁷ *Ніколаєва Т.М.* Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX — поч. XXст.): Дис. ... кан. іст. наук. — Черкаси, 2005. — 224 с.; *Суровцева І.Ю.* Меценатство в Україні другої половини XIX — початку XX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Донецьк, 2006. — 19 с.

⁸ История Бессарабии: (от истоков до 1998 года). — С. 43.

⁹ *Крупенский А.Н.* Краткий очерк о Бессарабском дворянстве 1812–1912: К столетнему юбилею Бессарабии Санкт-Петербург, 1912. — С. 54.

¹⁰ *Циганенко Л.Ф.* Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. — 1917 р.). — Ізмаїл, 2009. — С. 154.

¹¹ *Бабилунга Н.В.* Курс лекций по истории Молдавии: Лекция 6. Бессарабия в составе России. — Тирасполь, 1978. — С. 76.

¹² *Батюшков П.Н.* Бессарабия: историческое описание. — 1892. — XLIV, 178. — С. 85.

¹³ *Веселов А.Н.* Среднее профессионально-техническое образование в дореволюционной России. — Москва, 1959. — С. 55.

¹⁴ *Мунтян М.П.* Формирование молдавской буржуазной нации. — Кишинев, 1978. — С. 138.

¹⁵ *Гребцова И.С.* Становление государственного попечительства ... — С. 74.

¹⁶ *Гребцова И.С.* Новороссийский университет... — С. 467.

¹⁷ Комунальна установа «Ізмаїльський архів». — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 502. — Арк. 3.

¹⁸ Там само. — Ф. 770. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 9.

¹⁹ Національний архів Республіки Молдова. — Ф. 88. — Оп. 1.— Спр. 118. — Арк. 65.

²⁰ Там само. — Арк. 81–81 зв.

²¹ Бессарабия: Географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник. — Москва, 1903. — С. 69.